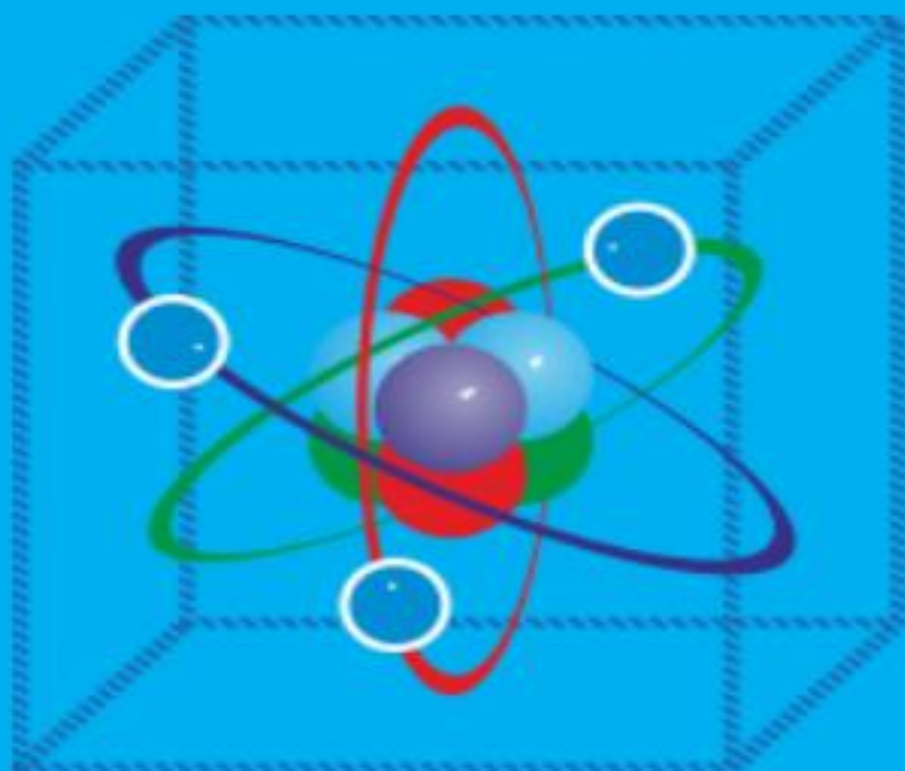

**BUXORO PSIXOLOGIYA
VA XORIJIY TILLAR
INSTITUTI**

**ILMIY
AXBOROTNOMASI**

№ 1,2023

<http://buxpxti.uz>

**BUXORO PSIXOLOGIYA VA
XORIJIY TILLAR INSTITUTI
ILMIY AXBOROTNOMASI**

№ 1, 2023

Buxoro-2023

25	<u>Hamroyeva D.R.</u> <i>Inklyuziv ta'limni tashkil etishning nazariy asoslari.</i> <i>Theoretical foundations of inclusive education.</i>	133
26	<u>Sultonova M. S.</u> <i>Tadbirkorlar faoliyatida ijtimoiy- psixologik omillar shakllanishining psixologik mexanizmlari.</i> <i>Psychological mechanisms of the formation of social and psychological factors in the activity of entrepreneurs.</i>	136
27	<u>Abadov O.R.</u> <i>Psixologik xizmat shakllanishida hissa qo'shgan sharq allolamalari qarashlari.</i> <i>The views of Eastern scholars who contributed to the formation of psychological service.</i>	140
28	<u>Ikromova M. E.</u> <i>O'quvchi shaxsining intellektual rivojlanishining bugungi istiqbollari.</i> <i>Today's perspectives of the intellectual development of the student's personality.</i>	143
29	<u>Mussayeva M.G'.</u> <i>O'zbekistonda oila modeli shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari.</i> <i>Peculiarities of family model formation in Uzbekistan.</i>	147
30	<u>Исмоилова Д.К.</u> <i>Психологик хизмат муаммосининг илмий-назарий асослари .</i> <i>Scientific and theoretical foundations of the problem of psychological service.</i>	150
31	<u>Широв Ж.И.</u> <i>Маҳаллада психологик хизмат самарадорлигини тадқиқ қилинишининг психологик детерминантлари .</i> <i>Psychological determinants efficiency research of psychological service in the neighborhood.</i>	155
FILOLOGIYA FANLARI		
1	<u>Shadmanov Q.B.</u> <i>Birinchi renessans davri sharq peripatetiklarining beqiyos falsafiy-ma'naviy merosi .</i> <i>The incomparable philosophical and spiritual legacy of the Eastern Peripatetics of the First Renaissance period.</i>	159
2	<u>Rakhmatova M. M.</u> <i>Implicature challenges: speaker meaning and translation</i> <i>Implikatsiya muammolari: ma'ruzachining ma'nosi va tarjimasi</i>	165
3	<u>Қурбонов А.М.</u> <i>Инглиз тили идиомаларини ўзбек тилида тушуниш ва таржима қийинчиликлари.</i> <i>Difficulties in understanding and translating English idioms into Uzbek language.</i>	168
4	<u>Kuvandikova H.</u> <i>Content and language integrated learning approach in teaching English as a second language.</i> <i>Ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganishda mazmun va tilni integratsiyalashgan o'rganish yondashuvi.</i>	173
5	<u>Rasulov Z.I.</u> <i>Dialogik nutq lisoniy tejamkorlik manbai sifatida.</i> <i>Dialogic speech as a source of linguistic economy.</i>	179

РАСУЛОВ ЗУБАЙДУЛЛО ИЗОМОВИЧ

Бухоро давлат университети доценти, филология фанлари
доктори

ДИАЛОГИК НУТҚ ЛИСОНИЙ ТЕЖАМҚОРЛИК МАНБАИ СИФАТИДА

Тизимли характерга эга бўлган тил ўзаро боғлиқ, бир-бирини тақозо этадиган қисмлардан иборат қурилмадир. Унинг алоҳида унсурлари бир-бирларига ва яхлит тизимга нисбатан муносабат кўламида ўрганилиши керак. Лисоний ҳодисаларни қандай кўринишда бўлишидан қатъий назар, уларнинг бажарадиган дискурсив вазифалари нуқтаи назаридан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Зотан, мулоқот жараёнида, дискурсив фаолият мобайнида тилнинг асосий вазифаси бўлган ахборотни узатиш ва қабул қилиш ҳаракатлари самараси намоён бўлади.

Оғзаки дискурсининг яққол намунаси ҳисобланган диалогнинг синтактик тузилиши ва луғавий таркиб топиши жиҳатидан ўзига хослиги унинг алоҳида лингвистик ҳодиса сифатида таҳлил қилинишига туртки беради. Диалогик нутққа оид муаммоларни ўрганган тилшунослар диалогни бир-бирини мазмунан тўлдирадиган ва маъно, структур ва вазифа жиҳатидан ўзаро мослашадиган нутқий тузилма – репликалардан иборат мажмуа сифатида тавсифлайдилар. Ҳозирги пайтда диалогик нутқ учун хос бўлган белгиларга эга нутқий ҳодисалар “дискурс” тушунчаси воситасида ҳам изоҳланмоқда.⁶

Тил ҳодисаларининг табиий ҳолатини ва уларнинг мулоқот муҳитидаги ҳаракатини ўрганишга мўлжалланган коммуникатив-функционал йўналиш тараққий қилаётган ҳозирги даврда диалог асосий тадқиқот объектига айланиб улгурди. Академик Л.В.Щерба бекорга диалогни нутқий мулоқотнинг энг қадимги умумий шакли деб баҳолаётиб, унда “лисоннинг ҳаёти жўш уришини” эътироф этмаган бўлса керак.⁷ Айнан диалог воситасида инсонларнинг ахборот алмашинувга бўлган эҳтиёжи қондирилади. Нутқий тузилмалар алмашинуви диалогнинг характерли хусусиятидир. Сухбатдошларнинг бевосита алоқаси сўзлашув нутқининг асосий шакли бўлган диалогнинг муҳим кўрсаткичларини белгилайди. Булар қаторига нутқий тузилмаларнинг тежамлилиги, қолиплаган нутқий тузилмаларнинг ишлатилиши, сўз тартибининг эркинлиги, такрорнинг қўлланилиши, қайта сўраш, экспрессив луғавий бирликлардан тез-тез фойдаланиш, паралингвистик воситаларнинг иштироки кабилар қиради. Диалогнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, сўзловчи маълум нутқий актни бажараётиб, тингловчидан доимо жавобни кутади. Бунда биринчи ёки бошловчи реплика сухбатни бошлаб беради ва у мулоқот мақсадига нисбатан буйруқ, сўроқ ёки дарак гаплар

¹ Dijk van T.A. Kintch W. Strategies of Discourse Comprehension. –N.Y.: Academic Press, 1983. – 225 p.; Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – С.136-137.; Нормуродова Н.З. Инглиз бадий дискурсида антропоцентризмнинг вербал экспликацияси. Филол.фанлари докт. дисс. автореферати. –Т., 2020. – 78 б.

² Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. –М.:Учпедгиз, 1957. –С. 126.

кўринишида намоён бўлади. Сухбатдошни жавоб беришга чакирувчи, уни ахборот узатишга ундовчи нутқий тузилма одатда ҳаракатга ундаш вазифасини ўтайди.

Диалог доимий равишда бир нечта қисмлардан иборат ва ушбу қисмлар ўзаро боғлиқдир. Умумий мазмун лисоний ифода топган ва тағмаънода мавжуд бўлган маънолар йиғиндисидан иборат бўлади. Сухбатдошлар нутқий ҳаракатлари воситасида ифодаланаётган мазмун ахборот алмашинувининг энг содда усулидир. Репликаларнинг кетма-кетлиги эса структур-семантик яхлитликни таъминлайди. Ахборот икки томоннинг ҳаракатлари натижасида шаклланади.

Жавоб репликаси шаклан у қадар мустақил эмас, унинг мазмуни ва тузилиши биринчи реплика билан боғлиқ ва усиз тушунарсиз бўлиб қолиши мумкин. Мазмун жиҳатдан кенг кўламли бўлган ушбу нутқий тузилмалар сўзловчи фикрига розилик билдириш, уни тасдиқлаш ёки инкор этиш, эътироз билдириш, қайта сўраш каби прагматик вазифаларни бажариши кузатилади.⁸

Бошланғич ва жавоб репликаларининг ўзаро муносабати асосида юзага келадиган ва нисбатан мустақил нутқий бирликни ҳосил қиладиган матн парчалари илмий адабиётларда диалогик яхлитлик деб аталади. Ушбу яхлитлик умумий бир мавзу атрофида шаклланиб, коммуникатив мақсад талаб қиладиган мантиқий ва маъновий бутунлик кўринишини олади.⁹

Диалогни монолог матндан фарқлашга интилган тадқиқотчилар диалогик матн синтагматик муносабат замирида пайдо бўлишини қайд этадилар. Монолог эса, мустақил тил бирлиги сифатида парадигматик тамойил тадбиқида шаклланади.¹⁰ Лисоний бирликларни ажратишнинг синтагматик тамойили, парадигматик тамойилга қарама-қарши равишда, ушбу бирликларнинг коммуникатив вазифасини инобатга олишни тақозо этади. Бошқача айтганда, агарда парадигматика нуқтаи назаридан асосий тил бирликлари сифатида лексема, морфема, синтактик қурилмалар қаралса, синтагматик нуқтаи назардан эса “мулоқот жараёнида реал вазифа бажараётган бирлик камида иккита ўзаро тобе қисмдан иборат матндир. Унинг оддий шакли савол ва жавоб тузилмаларидан иборатдир”.¹¹ Мазкур турдаги синтагматик бирликлар қаторидан диалог ҳам ўрин олишига ҳеч қандай гумон йўқ.

Шунинг билан биргаликда, диалог қисмларининг шаклланиши ва нутқий фаоллашувини таъминловчи лисоний ҳаракатлар табиатини англаш учун сўзловчи ва тингловчининг мулоқот мақсади нимадан иборат эканлигини ҳам ушбу мақсаднинг нақадар ўзаро муқобиллигини эътиборга олиш лозим. Бу эса диалогик тузилманинг мазмуний ва вазифавий турларини ажратишда сўзловчининг нутқий актига тингловчи томонидан билдирилаётган муносабатни инобатга олишни талаб қилади.¹²

Мулоқот мақсадига кўра ҳар қандай турдаги гап диалогда етакчи ўринни эгаллаши мумкин. Жавоб репликасининг шаклланиши имкониятлари бироз кенгрок, яъни унинг позициясида дарак, сўрок, ундов, гаплардан ташқари шаклан қисқартирилган синтактик тузилмалар ҳам фаоллашади. Бунга эътибор қаратган Ч.Фриз жавоб нутқий тузилмаларининг

³ Алексеев И.Е. Ответный компонент диалога в якутском языке. –Новосибирск: Наука, 1990. –С.22-58.

⁴ Пенькова Г.А. Диалогические единства в современном французском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Л., 1972. – 24с.

⁵ Рождественский Ю.В. Общее языкознание. –М.:Высшая школа, 1990. – С.153.

⁶ Колшанский Г.В. От предложения к тексту // Сущность, развитие и функции языка. –М.:Наука, 1987. –С.89.

⁷ Арутюнова Н.Д. Феномен второй реплики, или о пользе спора // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. –М.:Наука, 1990. –С.183.

(response utterance units) кўпчилиги диалогни бошловчи тузилмалардан (situation utterance units) структур жihatдан фарқ қилишини қайд этиб ўтган.¹³

Инглиз диалогик нутқининг структур-семантик хусусиятларини ўрганишга кўп куч сарфлаган бир қатор тадқиқотчилар диалог таркибида фаоллашадиган нутқий тузилмаларнинг функционал-семантик турларини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Бунда олимлар турли коммуникатив турларга қарашли гапларнинг бирикишини таҳлил қилиш билан чегараланиб қолмасдан, балки жавоб репликаларининг хусусиятларига ҳам алоҳида эътибор қаратадилар.¹⁴ Масалан, Л.М.Михайлов немис тили сўзлашув нутқида гап турларининг вазифавий-коммуникатив муносабати ҳақида фикр билдираётди, диалог икки ёки ундан ортиқ қисм (реплика)дан иборат бўлган ҳолатларида маълум фарқлар кузатилишини қайди этади.¹⁵ Бундан ташқари, репликаларнинг ўзаро боғланиши ҳам турли кўринишда намоён бўлади. Булардан энг кўп тарқаргани савол-жавоб диалогик яхлитлигидир. Ушбу яхлитликда нутқий тузилмаларнинг алоқаси саволнинг структур белгилари билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Сўроқ олмоши воситасида тузиладиган савол фаоллашганида жавоб репликасининг структур асосини худди шу олмошнинг синтактик вазифасини бажара оладиган гап бўлаги эгаллайди. Масалан:

“*When did you get it?*”

“*Yesterday morning.*”

“*Қачон уни кузатдинг?*”

“*Кеча кечқурун.*”

Жавоб репликаси ўрнида сўралаётган нарсани тасдиқловчи ёки инкор қилувчи *yes, no /ха, йўқ* каби унсулар қўлланганида ушбу жавобда тасдиқ ёки инкор маънолари сийқаллашиб, улар ўрнида қўшимча ахборот ифодаланади:

Pamela: Has Clive turned up yet?

Louise: No, not yet. (P.Shaffer. Five Finger Exercises).

... –*Сиз биттагина ўғилсиз-ку?*

-*Ха, биттаман.* (Т.Малик. Талваса.)

Айтиш жоизки, жавоб репликаларнинг ажратилган турларининг синтактик мақоми бир хил эмас. Жумладан, И.Е.Алексеевнинг кузатишича, диалогнинг савол қисми билан мустақкам боғланишда бўлган жавоб репликаларининг структураси аниқ кўринишга эга эмас. Чунки улар шахс, замон, макон кўрсаткичларига эга бўлмаган эллиптик ва тўлиқсиз тузилмалар воситасида ифодаланадилар.¹⁶

⁸ Fries Ch. The Structure of English. Introduction to the Construction of English Sentences. –N.Y.: Harcourt, Brace and Company, 1952. – P.10.

⁹ Бузаров В.В. Круговорот диалогической речи или взаимодействие грамматики говорящего и грамматики слушающего. –Ставрополь: Изд-во Ставропольского у-та., 2001. – 150 с.; Чахоян Л.П. Синтаксис диалогической речи современного английского языка. –М.:Высшая школа, 1979. – 168 с.

¹⁰ Михайлов Л.М. Коммуникативная грамматика немецкого языка. –М.:Высшая школа, 1994. – 256с.

¹¹ Алексеев И.Е. Ответный компонент диалога в якутском языке. –Новосибирск: Наука, 1990. –С.41.

Худди шу ҳолатни инобатга олган тилшунослар икки ва ундан ортиқ нутқий тузилмаларни қамраб олувчи диалогни яхлит матн ёки дискурс сифатида ажратиш тарафдоридир.¹⁷ Диалогик тузилмаларнинг структур турлари ва коммуникатив имкониятлари ўртасидаги муносабатларни аниқлашга ҳаракат қилган Е.А.Энгель ифода қилинаётган ахборотнинг маркази диалогнинг қайси қисмида жойлашганини аниқлаш учун худди шу микроматнга мурожаат қилиш етарли бўлишини қайд этади.

Бошқа тилшунослар ушбу фикрни асосан маъқулласалар-да, лекин ягона бир диалог таркибидан ўрин олган барча гаплар ягона вазиятни акс эттириб, уларнинг референти ҳам умумий бўлишини таъкидлайди. Бошқача айтганда, диалог ҳам, худди бошқа турдаги матнларда бўлганидек, пропозиция тузилишига эга. Зеро, микропропозиция матннинг мундарижаси, муаллифнинг режаси билан боғлиқ ҳолда шаклланади.

Бирок, диалогдаги реплика-тузилмалар турли вазиятларни акс эттириши ҳам мумкин ва бундай диалогларда бир нечта мавзулар воқеланиши кузатилади. Мазкур мавзулар бир бири билан шу қадар мустаҳкам алоқада бўладикки, уларни алоҳида ажратиш ўта мушкул вазифага айланади.

Шундай қилиб, диалогнинг энг кичик бирлиги сифатида репликани қараш лозим. Реплика мулоқот иштирокчиларининг бирига тегишли ва ягона синтактик қолипга эга. Замонавий тилшуносликда ушбу бирлик “коммуникатив қадам” (communicative pace) атамасини олган.

Сўзловчилар бир нутқий вазиятдан иккинчисига ҳеч қандай вақт оралиғидаги узилишсиз кўчганларида ўз мавзусига эга диалогик бирликлар бирикувида ҳосил бўладиган яхлитликлар диалогик дискурс сифатида қабул қилинади. Р.Якобсон ҳар қандай нутқий тузилмалар алмашинувини нутқнинг диалогик шакли бўлишини таъкидлаган эди.

Диалогнинг яна бир хусусияти унинг очик тузилма эканлигида намоён бўлади. Очик тузилма оғзаки нутқда энг тарқалган ҳодисалардандир. Бундай тузилмаларда қисмлар ўртасидаги муносабат ва шаклий тузилиш худди шу структур-семантик муносабатга эга бўлган янги бўлақларни киритиш имконияти мавжуд. Масалан:

- *Are you in love?*
- *Yes.*
- *With that English girl?*
- *Yes.* (E.Hemingway. Farewell to Arms).

Ушбу ҳолатда субъект-предикат қолипидаги *Are you in love?* саволини тугалланган синтактик тузилма деб қараш керак. Аммо *to be in love* кесими тўлдирувчини талаб қилганида иккинчи саволни беришга тўғри келади. Ахборотнинг тўлиқлигига бўлган эҳтиёж диалогнинг кўп қисми бўлишига шароит яратади.

Шунингдек, диалог таркибидаги сўроқ тузилмаларининг асосий бўлақлари ҳам тежаб қолиниши ҳам кўп учрайдиган ҳолатдир: *How much for them, Sally?; More comfortable?; Down from town?; Ready for a cup of tea?, etc.* Бу йўсиндаги лисоний тежамкорлик узатилаётган ахборот кўламига унчалик таъсир қилмаслигининг сабаби ушбу тузилмаларнинг диалог таркибидаги бошқа репликалар билан мазмунан боғлиқлигидадир.

¹² Курбанова Л.А. Простые и сложные предложения асимметричной структуры в составе диалогического единства. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ростов, 1994. – 21 с.; Энгель Е.А. Коммуникативный динамизм обиходного диалога: Теоретико-экспериментальное исследование на материале немецкого языка. Дисс. ... канд. филол. наук. –М., 2003. – 208 с.

Диалог ахборот таркибида ортиқчалик ҳолатларининг юзага келиши эса иккинчи савол репликасининг биринчи жавоб репликеси ҳисобидан тўлдирилиши билан изоҳланади. Бунда асосий ролни синтактик такрор бажаради. Қиёсланг:

Niggie: Are you enjoying any part of your life, grandmother?

Mrs. Basil: Half.

Niggie: Half?

Mrs. Basil: The night. And the morning up till dawn (Plays of the Year, V.24).

-Кимсиз?

-Буфетчман.

-Буфетчи?

-Ҳа, сизни эллик олти мингга қарз қилиб қўйган буфетчман. (Т.Малик. Талваса)

Иккинчи савол репликеси такрорланишида эллипсис ҳодисаси фаоллашуви кузатилади:

Oswald: What you say?

Caradoc: We held a meeting, Os?

Oswald: Meeting?

Caradoc: The boys in the choir held a meeting (Plays of the Year, V.24);

Maurice: How much will you pay me exactly?

Edward: Thirty shillings per week.

Maurice: (Face fall): A ... week?

Edward: Five shillings extra if you drive a car (Plays of the Year, V.29).

-Сиз ростданам милисамисиз?... Ҳужжатингизни кўрсатмадингиз-ку?

-**Ҳужжатми?** –Соли Муродов қадаҳ чертиб қўйди. –Мана бу ҳужжат сенга етарли эмасми? ... (Т.Малик. Талваса.)

-Уни пишириб ермидик, албатта қўйиб юборамиз. Лекин отасидан атаганини ундириб олишимиз керак.

-**Атаганини?** – Йигит боланинг отасидан нима ундирилишини англаган бўлса-да, бир уй соҳибига, бир меҳмонга савол назари билан қаради. (Т.Малик. Талваса.)

Юқорида келтирилган диалогик нутқ парчаларидаги синтактик ва луғавий такрорлар лисоний тежамкорлик намуналари бўлиши билан бир қаторда ахборотни аниқлаштириш, лозим бўлганда тўлдириш вазифасини бажараётгани аён.

Шундай қилиб, диалогик мулоқот юзага келишининг асосий омили сўзловчида бирон бир мақсадга эришиш истагининг пайдо бўлишидир. Бунинг натижасида нутқий ҳаракат бажарилади ва мулоқот вазияти ҳосил бўлади. Шу вазиятда фаоллашадиган нутқий актлардан охиргиси режалаштирилган мақсадни амалга оширса, олдингилари унинг учун шароит яратиш учун хизмат қилади.